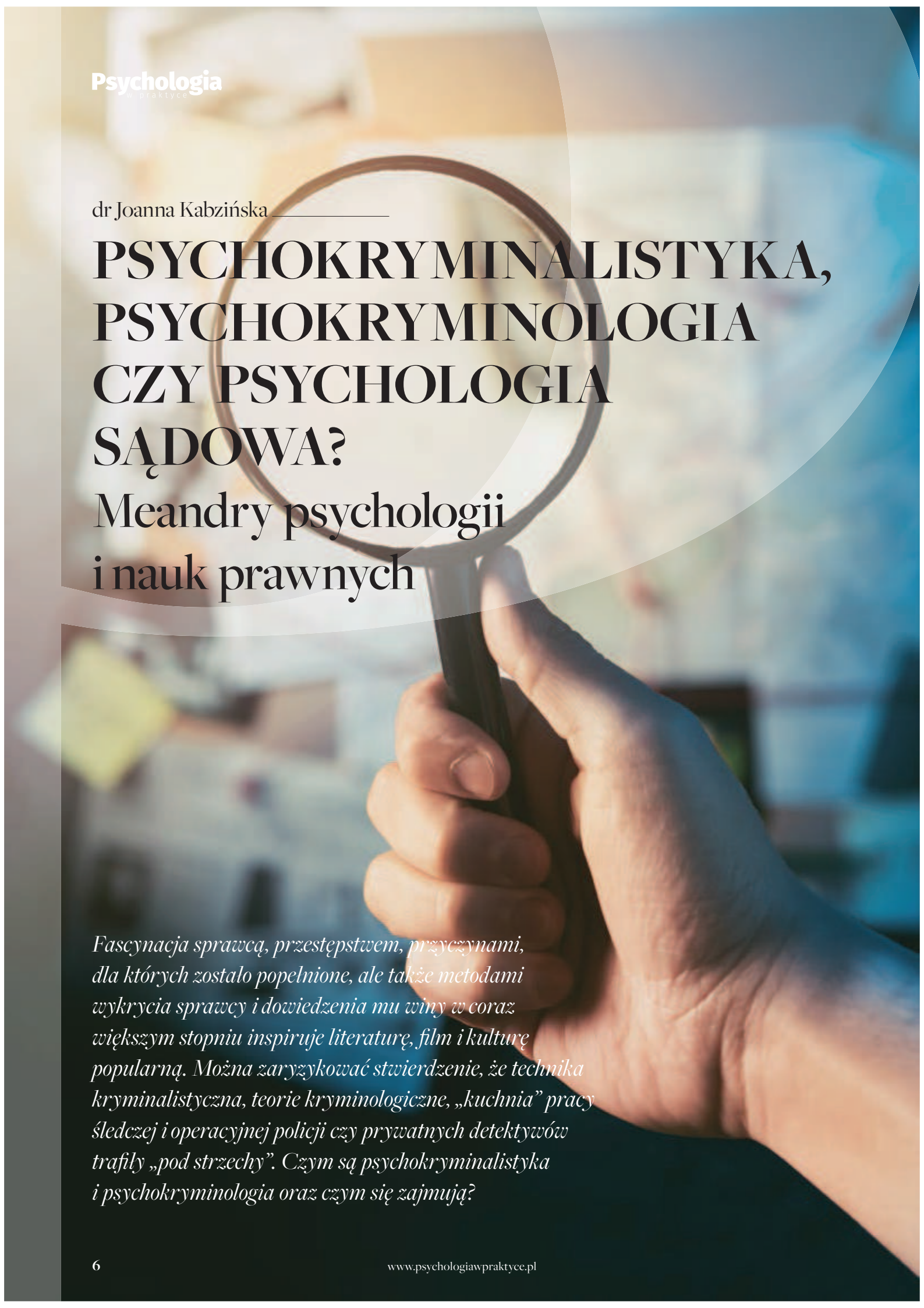
dr Joanna Kabzińska

PSYCHOKRYMINALISTYKA, PSYCHOKRYMINOLOGIA CZY PSYCHOLOGIA SĄDOWA?

Meandry psychologii i nauk prawnych



Fascynacja sprawcą, przestępstwem, przyczynami, dla których zostało popełnione, ale także metodami wykrycia sprawcy i dowiedzenia mu winy w coraz większym stopniu inspiruje literaturę, film i kulturę popularną. Można zaryzykować stwierdzenie, że technika kryminalistyczna, teorie kryminologiczne, „kuchnia" pracy śledczej i operacyjnej policji czy prywatnych detektywów trafiły „pod strzechy". Czym są psychokryminalistyka i psychokryminologia oraz czym się zajmują?

Na ten trend nie pozostają obojętne także uczelnie wyższe budujące swoją ofertę w odpowiedzi na zapotrzebowanie społeczne czy rynkowe. Nie jest to w żadnym wypadku zarzut, ponieważ w przeciwieństwie do książek czy seriali kryminalnych celem interdyscyplinarnych programów studiów z psychokryminalistyki czy psychokryminologii jest rzetelne i pozbawione uproszczeń (właściwych fikcji literackiej czy filmowej) przedstawienie dorobku takich dyscyplin, jak psychologia, kryminalistyka, kryminologia czy innych nauk penalnych.

Kryminalistyk czy kryminolog?

Wyjaśnienie, czym są psychokryminalistyka i psychokryminologia oraz czym się zajmują, należy jednak zacząć od podstaw, czyli od wskazania różnic między kryminalistyką i kryminologią.

Obie dyscypliny naukowe zaliczane są do nauk penalnych, a więc nauk zajmujących się różnymi aspektami przestępstwa i kary, podobnie jak np. prawo karne materialne i procesowe oraz medycyna sądowa. Szczegółowy przedmiot ich zainteresowania jest jednak odmienny.

Kryminalistyka to nauka o metodach rozpoznawania i wykrywania przestępstw oraz ich sprawców, udowadniania związków między przestępstwem a jego sprawcą oraz sposobach zapobiegania przestępczości (Hanausek, 2009). Przywołana definicja obejmuje cztery funkcje, jakie kryminalistyka realizuje. Z dwiema jest szczególnie utożsamiana, mianowicie z funkcją wykrywczą (polegającą na ujawnianiu przestępstw i uzyskiwaniu informacji mających na celu wstępną indywidualizację jego sprawcy) i dowodową (polegającą na uzasadnianiu, z zachowaniem formalnych wymagań przewidzianych przepisami prawa, twierdzeń m.in. dotyczących faktu popełnienia przestępstwa, jego okoliczności, sposobu działania i motywacji sprawcy). Kryminalistyka pełni również funkcję rozpoznawczą, która polega na zdobywaniu i przetwarzaniu informacji potrzebnych do realizacji pozostałych funkcji kryminalistyki, i wreszcie profilaktyczną, polegającą na zapobieganiu popełnienia przestępstwa.

Kryminologia natomiast to nauka zajmująca się badaniem i gromadzeniem wiedzy na temat przestępstwa i przestępczości, sprawcy oraz ofiary przestępstwa, a także mechanizmów i instytucji społecznej kontroli służących zapobieganiu i reagowaniu na przestępczość (Błachut, Gaberle i Krajewski, 2004). Wskazuje się, że kryminologia stawia sobie cztery cele:

- deskryptywny (opisanie wskazanych zjawisk),
- eksplanacyjny (wyjaśnianie ich przyczyn),
- prognostyczny (przewidywanie zjawisk w przyszłości),
- profilaktyczny (zapobieganie im).

Już analiza podstawowych definicji obu nauk wskazuje istotne różnice między nimi, choć niewątpliwie wzajemnie korzystają ze swoich ustaleń (np. nie sposób skutecznie wykrywać sprawców przestępstw, nie znając ich motywacji i przyczyn, dla których je popełniają). W dużym uproszczeniu można stwierdzić, że o ile kryminolog odpowie na pytanie, dlaczego sprawca popełnił przestępstwo, to kryminalistyk wskaże, jak wykryć sprawcę i udowodnić, że to on je popełnił.

Psychokryminalistyka czy psychokryminologia?

Wpisując w popularną wyszukiwarkę internetową hasła psychokryminalistyka lub psychokryminologia, w wynikach pojawiają się oferty kształcenia na studiach I lub II stopnia albo w ramach specjalności na innych kierunkach, np. psychologii, na uczelniach w Polsce.

Definiując te dwa pojęcia, należy zatem wyraźnie podkreślić, że mówiąc o psychokryminalistyce lub psychokryminologii, mamy na myśli – przynajmniej na razie – o interdyscyplinarnych programach kształcenia. Psychokryminalistyka jest zatem programem, w ramach którego spotykają się dwie dyscypliny naukowe: psychologia i kryminalistyka. Jej celem jest wykorzystanie zdobyczy psychologii do realizacji wspomnianych funkcji kryminalistyki. *Per analogiam* w ramach programu psychokryminologii splatają się psychologia i kryminologia, a jej celem jest zaprezentowanie dorobku psychologii w obszarach badawczych będących przedmiotem zainteresowania kryminologii. Szczegółowa lektura oferty studiów z psychokryminalistyki lub psychokryminologii wskazuje, że wiele zagadnień podejmowanych jest w obrębie obu programów. Trudno zatem jednoznacznie stwierdzić, na ile

w konkretnym przypadku nazwa i treść programu jest wynikiem pogłębionej refleksji nad jego strukturą i zawartością. Próbując jednak pogodzić te różnorodne pojęcia, można wskazać, że celem psychokryminalistyki i psychokryminologii jest przedstawienie dorobku psychologii w obszarze nauk penalnych (a więc nie tylko kryminalistyki czy kryminologii, ale także nauk sądowych, medycyny sądowej, prawa karnego materialnego, procesowego czy wykonawczego). Gwoli ścisłości trzeba również podkreślić, że ze względu na interdyscyplinarny charakter tego typu programów, uwzględniają one również dorobek innych dyscyplin naukowych – socjologii, pedagogiki i resocjalizacji.

Co nauki penalne zawdzięczają psychologii?

Niezaprzeczalne jest, że dorobek psychologii w tym obszarze jest bardzo bogaty i obejmuje między innymi:

- rozwój metod przesłuchania świadków, w tym także szczególnych ich kategorii – dzieci, osób starszych, osób doświadczających zaburzeń psychicznych;
- rozwój technik przesłuchania podejrzanych i oskarżonych, w tym rozwój instrumentalnych i nieinstrumentalnych metod wykrywania nieszczerości;
- renesans niektórych (wydawać by się mogło archaicznych) metod wykrywania sprawców, np. portretu pamięciowego;
- możliwość tworzenia profili psychologicznych nieznanych sprawców przestępstw powstałych na podstawie śladów ich *modus operandi* – sposobu działania na miejscu przestępstwa;
- powstanie i rozwój metod pozwalających prognozować ryzyko ponownego popełnienia przez skazanego sprawcę przestępstwa z użyciem przemocy;
- programy terapeutyczne dla sprawców przestępstw seksualnych.

Warto wspomnieć w tym miejscu nieco szerzej przynajmniej o kilku z nich.

Wykrywanie sprawców przestępstw

Psychologii zawdzięczamy rozwój nieco zapomnianych już metod wykrywania sprawców przestępstw, takich jak portret pamięciowy. Badaniom z zakresu psychologii poznawczej zawdzięczamy wiedzę o charakterze reprezentacji umysłowych twarzy, które zapamiętujemy, przechowujemy i odtwarzamy jako całości (innymi słowy – holistycznie). Zarówno cechy dystynktywne (czyli indywidualne charakterystyki poszczególnych elementów twarzy – oczu, nosa, ust), jak i cechy konfiguracyjne twarzy (czyli relacje przestrzenne między nimi) tworzą w naszym umyśle niepodzielną całość. Opis twarzy sprawcy przestępstwa rysownikowi albo operatorowi programu komputerowego – cecha po cesze – sprawia, że wiele informacji na temat tej twarzy nie znajdzie odzwierciedlenia w powstającym wizerunku. Odmienne podejście do tworzenia portretów pamięciowych oferują tzw. metody holistyczne, które za cel stawiają sobie zbliżenie procesu konstrukcji wizerunków do naturalnych procesów przetwarzania twarzy. Badania sugerują, że portrety pamięciowe, stworzone przy użyciu najbardziej zaawansowanego spośród metod holistycznych programu EvoFIT, są bardziej skuteczne w odzwierciedlaniu wyglądu nieznanych sprawców przestępstw niż wizerunki tworzone za pomocą tradycyjnych metod.

Przesłuchanie świadków

Bardzo intensywny rozwój psychologii obserwuje się w związku z wykrywczą i dowodową funkcją kryminalistyki, a dotyczy w szczególności metod przesłuchania osobowych źródeł dowodowych, czyli świadków i podejrzanych lub oskarżonych. Nie sposób w tym kontekście nie wspomnieć o ulepszonym przesłuchaniu poznawczym (enhanced cognitive interview, E-CI), metodzie przesłuchania skoncentrowanej na wspieraniu procesów motywacyjnych, emocjonalnych i pamięciowych naocznego świadka. Metoda ta opiera się na technikach wyszukiwania informacji w pamięci wypracowanych w ramach klasycznego przesłuchania poznawczego: opowiedz wszystko, odtwórz kontekst, odwróć kolejność (chronologię) i zmień perspektywę oraz na dodatkowych technikach pamięciowych (np. zogniskowane wyszukiwanie), a także na nie mniej ważnych założeniach wspierających komunikację między osobą przesłuchującą i świadkiem (np. budowanie relacji, personalizowanie przesłuchania, przekazanie kontroli nad przesłuchaniem).

Ulepszone przesłuchanie poznawcze powszechnie jest uważane za najskuteczniejszą z obecnie dostępnych form przesłuchania. Źródłem metody jest kilka teorii psychologicznych związanych z funkcjonowaniem poznawczym i emocjonalnym człowieka. Przegląd 65 badań eksperymentalnych poświęconych ewaluacji skuteczności ulepszonego przesłuchania poznawczego nie pozostawia wątpliwości, że świadkowie przesłuchani tą metodą zeznają istotnie więcej prawdziwych informacji i nie popełniają więcej błędów niż w przypadku zastosowania tradycyjnego przesłuchania.

Szacowanie ryzyka przemocy kryminalnej

Wreszcie niezaprzeczalną zasługą badań z pogranicza psychologii i prawa są metody i narzędzia szacowania ryzyka przemocy kryminalnej (*violent risk assessment*). Opierają się one na fundamentalnym założeniu, że jeśli interwencje podejmowane w obrębie więziennictwa i służb probacyjnych mają przyczynić się do obniżenia poziomu powrotności do przestępstwa, to warunkiem ich powodzenia jest trafne oszacowanie ryzyka recydywy sprawców. Szacowanie ryzyka ponownego popełnienia przestępstwa zasadza się na identyfikowaniu występowania tzw. czynników ryzyka recydywy, co do których stwierdzono empirycznie związek pomiędzy ich wystąpieniem a zwiększonym prawdopodobieństwem powrotu do przestępstwa. Najbardziej trafną ocenę ryzyka ponownego popełnienia przestępstwa z użyciem przemocy umożliwia najnowsza generacja narzędzi skonstruowanych w ramach tzw. profesjonalnej oceny ustrukturyzowanej. Umożliwia ona szacowanie ryzyka powrotności do przestępstwa na podstawie zarówno statycznych (stałych czy niezmiennych, osadzonych w historii życia osoby badanej, np. wiek osoby w chwili popełnienia pierwszego przestępstwa, uprzednia karalność), jak i dynamicznych (a zatem zmiennych) czynników ryzyka o charakterze społecznym, środowiskowym i sytuacyjnym (np. uzależnienia, postawy akceptujące przemoc w relacjach interpersonalnych, deficyty samokontroli, poddanie się terapii).

Badania sugerują, że portrety pamięciowe, stworzone przy użyciu najbardziej zaawansowanego spośród metod holistycznych programu EvoFIT, są bardziej skuteczne w odzwierciedlaniu wyglądu nieznanych sprawców przestępstw niż wizerunki tworzone za pomocą tradycyjnych metod.

Narzędzia, takie jak: HCR-20, SVR-20, SAPROF, mają nie tylko wysoką trafność prognostyczną, ale jednocześnie są użyteczne praktycznie – wyniki stosowania takich metod są wrażliwe na zmiany i informują nie tylko o samym poziomie ryzyka (jak poprzednie generacje narzędzi szacowania ryzyka recydywy), ale także wskazują na zakres i rodzaj potrzebnych oddziaływań terapeutycznych oraz kontrolnych, np. środków probacyjnych, a także pozwalają na uwzględnienie efektów tychże działań w ocenie ryzyka.

Na styku psychologii i prawa

Psychokryminalistyka czy psychokryminologia jako programy studiów nie powstały w próżni. Na styku psychologii i nauk prawnych ugruntowaną pozycję zajmuje inna dyscyplina określana tradycyjnie jako psychologia sądowa (*forensic*

psychology) lub bardziej współcześnie – psychologia i prawo (*psychology and law*). Psychologię sądową rozumie się dwojako – jako obszar psychologii stosowanej, zajmujący się zbieraniem, badaniem i przedstawianiem dowodów dla celów sądowych (wąskie ujęcie) lub jako każde zastosowanie wiedzy i metod psychologicznych w zadaniach realizowanych w ramach systemu prawa (szerokie ujęcie). W jednym i drugim przypadku psychologia pełni funkcję niejako usługową wobec prawa i być może z tego względu od wielu lat na popularności zyskuje termin „psychologia i prawo" (*psychology and law*) obejmujący wszelkie zagadnienia pojawiające się na styku składających się na to pojęcie dyscyplin naukowych. Termin ten zakłada równorzędność obu dyscyplin i dwutorowość wymiany między nimi – nie tylko psychologia służy do rozwiązywania problemów w obrębie systemu prawnego, ale i prawo stanowi źródło inspiracji dla psychologii. Popularności tej dziedziny sprzyja prężnie rozwijające się środowisko badaczy i praktyków związanych z kilkoma towarzystwami naukowymi, w tym przede wszystkim z Europejskim Towarzystwem Psychologii i Prawa (European Association of Psychology and Law, EAPL), cykliczne konferencje naukowe i cenione periodyki poświęcone tej problematyce (np. Law & Human Behavior lub Psychology, Crime & Law).

Po co nauce i praktyce psychokryminalistyka lub psychokryminologia?

Naturalnie nasuwa się więc pytanie, czemu służą nowe programy studiów, takie jak psychokryminalistyka czy psychokryminologia?

James Ogloff dekadę temu sformułował dość pesymistyczną diagnozę (niestety wciąż aktualną) dotyczącą badań na pograniczu psychologii i prawa, która sugeruje, że mimo intensywnego rozwoju tego obszaru badawczego niewiele wyników badań realnie wpływa na rzeczywistość i codzienną praktykę organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości. W polskiej praktyce widać to doskonale na przykładzie czynności procesowej okazania. Okazanie jest przedmiotem zainteresowania psychologii i prawa przynajmniej od lat siedemdziesiątych XX wieku. W efekcie powstało wiele zaleceń dotyczących optymalnych procedur jego przeprowadzania. Dzięki badaniom psychologów wiemy, że parada identyfikacyjna powinna liczyć minimum 6–8 osób i być liczbą parzystą.

Wiemy, że przed wskazaniem przez świadka osoby niewinnej, ale podobnej do sprawcy, chroni procedura okazania sekwencyjnego, w której osoby w paradzie są prezentowane nie jednocześnie, a jedna po drugiej, a świadek co do każdej ma podjąć odrębną decyzję, czy jest ona zapamiętanym sprawcą, czy nie. Wiemy również, że policjant, który realizuje czynność, nie powinien wiedzieć, kto w paradzie jest osobą podejrzaną przez organy ścigania (żeby uniknąć nawet niezamierzonej sugestii), a samemu świadkowi trzeba wyraźnie powiedzieć, że rzeczywisty sprawca może się w paradzie identyfikacyjnej nie znajdować (żeby przełamać silną autosugestię, że skoro policja podejmuje trud organizacji okazania, to najwidoczniej zatrzymała podejrzanego). Tymczasem polskie procedury przeprowadzania okazań w ogóle nie uwzględniają powyższych, wielokrotnie zweryfikowanych empirycznie zaleceń gwarantujących rzetelność okazania (aktualne rekomendacje dla organów ścigania w zakresie przeprowadzania procedury okazania opublikował Wells i in., 2020).

James Ogloff wskazywał możliwe przyczyny tego, że badania naukowe w niewielkim stopniu kształtują praktykę organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości. Po pierwsze, ustawodawca czy też polityczni decydenci nie wiedzą o istnieniu relewantnych – z punktu widzenia różnych obszarów stanowienia i stosowania prawa – badaniach naukowych z obszaru psychologii. Druga możliwość jest taka, że wiedząc o nich, celowo decydują się nie uwzględniać ich wyników w ramach podejmowanych decyzji albo dlatego, że kwestionują ich wiarygodność, albo wykazują względem nich obojętność.

Podsumowanie

Badacze i praktycy działający na styku psychologii i prawa nie mają możliwości „wymuszenia" na decydentach stanowienia prawa lub jego stosowania w zgodzie ze współczesną wiedzą naukową. Duże nadzieje należy więc pokładać właśnie w cieszących się zainteresowaniem interdyscyplinarnych programach studiów z pogranicza psychologii i nauk penalnych, gdyż mogą one przyczynić się, niejako

POLSKI INSTYTUT ERICKSONOWSKI

• psychoterapia • szkolenia • konferencje •

Kształcimy w zakresie psychoterapii od 1993 roku. Nauczyciele oraz Superwizorzy PIE to terapeuci o wieloletnim doświadczeniu w pracy z pacjentem.

Prowadzimy szkolenia w ramach kursów psychoterapii, atestowanych przez Sekcję Naukową Psychoterapii Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego oraz Sekcję Psychoterapii Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.

Zorganizowaliśmy międzynarodowe kongresy oraz kilkadziesiąt warsztatów z udziałem specjalistów z całego świata. Wśród prowadzących m.in. Brent Geary (USA), Betty Alice Erickson (USA), Salvador Minuchin (USA), Bernhard Trenkle (Niemcy), Jeffrey Zeig (USA).

Prowadzimy psychoterapię indywidualną, małżeńską, par oraz rodzinną.

Działamy pro publico bono w ramach Fundacji Polskiego Instytutu Ericksonowskiego.

W swojej pracy respektujemy standardy zawodowe wyznaczone przez The Milton H. Erickson Foundation, Phoenix, Arizona, USA; Polskie Towarzystwo Psychologiczne; Sekcję Naukową Psychoterapii Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego. Jako jedyna instytucja w Polsce należymy do ISH – the International Society of Hypnosis.

POLSKI INSTYTUT ERICKSONOWSKI

• www.p-i-e.pl
• Fb: @PolskiInstytutEricksonowski
• YouTube: Psychoterapia i Hipnoza
• Instagram: ericksoninstytut_pl
• email: info@p-i-e.pl
• tel: 426884860

reklama

oddolnie, do zmiany tego stanu rzeczy. Rokrocznie mury szkół wyższych oferujących psychokryminalistykę i psychokryminologię opuszczają absolwenci, którzy zdobyli wiedzę i umiejętności pożądane w różnych podmiotach: w służbach mundurowych, instytucjach pomocy społecznej, instytucjach związanych z wymiarem sprawiedliwości, instytucjach udzielających pomocy dzieciom i młodzieży lub sektorze ochrony osób i mienia.

Absolwenci psychokryminalistyki lub psychokryminologii stwarzają szansę na zmianę praktyki w jednostkach, w których podejmą zatrudnienie w kierunku uwzględnienia relewantnych wyników badań psychologicznych w działaniach tychże podmiotów. Można mieć nadzieję, że rozwój wspomnianych programów nauczania przyczyni się do tego, że badania naukowe na styku psychologii i nauk prawnych będą skuteczniej penetrować rzeczywistość szeroko rozumianego wymiaru sprawiedliwości. A na tym skorzystamy wszyscy bez względu na to, w jakim charakterze przyjdzie nam stanąć przed obliczem wymiaru sprawiedliwości i związanych z nim instytucji.

dr Joanna Kabzińska – prawniczka i psycholożka. Adiunkt na Wydziale Psychologii SWPS Uniwersytetu Humanistycznospołecznego w Katowicach. Autorka i współautorka wielu publikacji z zakresu psychologii i prawa. Wieloletnia kierowniczka kierunku psychokryminalistyka na Wydziale Psychologii USWPS w Katowicach.

Bibliografia

1. Błachut, J., Gaberle, A., Krajewski, K. (2004). Kryminologia. Sopot: Arche.
2. Fisher, R.P., Geiselman, R.E. (1992). Memory-enhancing techniques for investigative interviewing: The cognitive interview. Springfield IL: Charles C. Thomas.
3. Frowd, C.D. (2017). Facial composite systems: Production of an identifiable face. W: M. Bindemann, A. Megreya (red.), Face Processing: Systems, Disorders and Cultural Differences (s. 55 – 86). Nowy Jork: Nova Science.
4. Fulero, S.M., Wrightsman, L.S. (2008). Forensic psychology. Belmont: Wadsworth.
5. Gudjonsson, G.H., Howard, L.R.C. (1998). Forensic psychology. A guide to practice. London: Routledge Chapmann & Hall.
6. Habzda-Siwek, E., Kabzińska, J. (2014). Wstęp. W: E. Habzda-Siwek, J. Kabzińska (red.), Psychologia i prawo. Między teorią a praktyką. Sopot: GWP, s. 19–27.
7. Hanausek, T. (2009). Kryminalistyka. Zarys wykładu. Warszawa: Wolters Kluwers.
8. Kabzińska, J. (2014). Nowe ścieżki psychologii i prawa. W: E. Habzda-Siwek, J. Kabzińska (red.), Psychologia i prawo. Między teorią a praktyką. Sopot: GWP, s. 60–76.
9. Memon, A., Meissner, C.A., Fraser, J. (2010). Cognitive interview. A meta-analytic review and study space analysis of the past 25 years. Psychology, Public Policy, and Law, 16, s. 340–372.
10. Ogloff, J.P.R. (2011). A century of psychology and law. Successes, challenges and future opportunities. W: P.R. Martin, F.M. Cheung, M.C. Knowles, M. Kyrios, L. Littlefield, J.B. Overmier, J.M. Prieto (red.), IAAP handbook of applied psychology. Chichester: Wiley-Blackwell, s. 362–385.
11. Rode, D., Dukała, K., Kabzińska, J., Zalewska-Łunkiewicz, K. (2020). Kliniczna psychologia sądowa. Warszawa: PWN.
12. Szumski, F., Kasparek, K. (2014). Szacowanie ryzyka powrotności do przestępstwa seksualnego – podejścia i metody. W: M. Szpitalak, K. Kasparek (red.). Psychologia sądowa. Wybrane zagadnienia. Kraków: WUJ, s. 160–180.
13. Szumski, F., Kasparek, K., Gierowski, J.K. (2020). Wysokie czy bardzo wysokie ryzyko recydywy? Możliwości oceny kategorii ryzyka recydywy sprawców na potrzeby Ustawy z dnia 22 listopada 2013 r. Psychiatria Polska, 54(6), 1181–1194.
14. Wells, G.L., Kovera, M.B., Douglass, A.B., Brewer, N., Meissner, C.A., Wixted, J.T. (2020). Policy and procedure recommendations for the collection and preservation of eyewitness identification evidence. Law and Human Behavior, 44(1), s. 3–36.